ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئابدۇللا سۇلايمان

ئۇيغۇرلار ـ دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆزلىرىگە ئەڭ بۇرۇن ئىسىم قوللانغان. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ھەربىر دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان يېڭى ئىسىملارنى قوللىنىپ كەلدى. مۇئەييەن تارىخىي دەۋرلەردە قوللانغان بۇ ئىسىملار، يەنە بىر يېڭى تارىخىي دەۋرگە كەلگەندە، خەلقنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ماس كەلمىگەنلىكتىن، ئۇنى ئۆزلۈكسىز تولۇقلاپ، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن بارغانسېرى يېڭىلاشقا توغرا كەلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىدىن بىز ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋر مەدەنىيەت خاسلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن بارغانسېرى يېڭىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ.

1 ـ بۇددىزم دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە قوللانغان ئىسىملىكلىرى

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە قەدىمكى ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تارىم ۋادىسىغا، كېيىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالدى. بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ـ ماھىيەتتە بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسىنىڭ تەسىرىنى شۇ جايلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ئېلىپ كىردى. بۇددىزم ئىدېئولوگىيىسى ـ ئەينى ۋاقىتتا، سىياسەت، قانۇن، پەن ـ مەدەنىيەت ساھەلىرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، كۆپ خىللىقتا ۋە ئۈستۈن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بۇددا مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىسىملىرىنى شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت تەلىپىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن پەيدىن ـ پەي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسلاھات جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

خەلقىمىز ناھايىتى بۇرۇنلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە قويۇق فانتازىيىلىك تۈس ئالغان بىر بۆلۈك ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قىلىپ قالدۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگىنى ھايۋانلار (بۆرە) نى ئۇلۇغلايدىغان توتېم ئەقىدىسى بولۇپ، ھايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى قاتارىدا ھېسابلاپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ۋە ئۇنى «مۇقەددەس مۆجىزە» دەپ قارىغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار توتېم ئەقىدىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئەۋلادلىرىغا بۆرە، قاپلان، ئارسلان، يولۋاس، ئېيىق، قوشقار، قابان... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشنى ئادەت قىلىپ كەلگەن. مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە» دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە يول باشلاپ ماڭغان كۆك يايلىق ئەركەك بۆرە ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدا، ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىغا «كۈن»، «ئاي»، «يۇلتۇز»، «كۆك»، «تاغ»، «دېڭىز» دەپ ئىسىم قويغانلىقى، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادىنى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى قاراشلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كېيىنچە تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئۆز تۇغلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن «بۆرە بېشى» سۈرىتىنى چۈشۈرگەنلىكى ۋە ئوردا خىزمەتچىلىرىنى «بۆرە» دەپ ئاتىغانلىقىمۇ، بۇ ئەپسانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇرلار ھاياتىدا زور تەسىرى كۈچ پەيدا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مىلادىيە 850 ـ يىلى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم مەزمۇنى ئاساس قىلىنغان ماددىي مەدەنىيىتى، يېزىق مەدەنىيىتى، تىل تەرەققىياتى، مىللىي ئەدەبىيا-

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تى ، بەدىئىي سەنئەتتى قاتارلىقلار زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى . بولۇپمۇ بۇ دەۋرىدە ، ئەدەبىيات كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلىپ نۇرغۇنلىغان ۋەكىللىك خاراكتېر ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەر ، تەرجىمە ئەسەرلەر ، نەقىش ۋە سىزما سۈرەتلەر مەيدانغا كەلدى . بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تورمۇش ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئىسىملىكلىرىدىمۇ خېلى زور ئىسلاھات خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ، بۇددىزم ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن «ئىككى تېكىننىڭ رىۋايىتى» ، «چاشتانى ئېلىگ بەگ» ، «ئالتۇن يارۇغ» ، «شۋەنزاڭ تەزكىرىسى» ، «مايىتىرى سىمىت» قاتارلىق ئەدەبىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر ئەنە شۇ دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنىڭ نەمۇنىسىدۇر . بۇ ئەسەرلەردە بۇددىزم ئىدىيىسىگە خاس بولغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلىپ ، ئۇيغۇر ئەسەرلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مەلۇم تارىخىي شارائىت ھازىرلانغان .

«بۆكە خان ھەققىدىكى رىۋايەت» تە ، مىلادىيە 747 ـ يىللىرى قۇرۇلغان قەدىمكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى مويۇنچۇر (قارا خاقان) نىڭ كەنجى ئوغلى بۆكەخاننىڭ تۇغۇلۇشى ، تەختكە چىقىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى گۈزەل ئۇسلۇب بىلەن تەسۋىرلەنگەن . بۇ رىۋايەتتە ، شۇڭقار تېكىن ، قوتچۇر تېكىن ، بۇقا تېكىن ، ئۇر تېكىن ، بوكە تېكىن قاتارلىق بەش بىر تۇغقاننىڭ ھاياتى ۋە كۆرەش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان . بۇ ئىسىملارنى ئالدىنقى توتىم دەۋرىدىكى ئىسىملارغا سېلىشتۇرغاندا ، تارىخىي دەۋرنىڭ يېڭىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ دەۋرلەردە ياشاۋاتقان كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ خېلىلا تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى[1]» دا ، شۇ دەۋرلەردە ياكى ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ياشىغان خېلى زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ ئىسمى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن . بۇ ئىسىملار ـ «ئاتىش» ، «ئۇتوش» ، «تۇتوش» ، «ئابى» ، «ئەرۈزز» ، «ئۆتەمىش» ، «بولۇچ» ، «قولۇچ» ، «ئىدىقۇت[2]» ، «توقىش» ، «تەكىش» ، «كومۇش» (ئاياللار ئىسمى) ، «تۇتوق» ، «چىلغوزا» (ئاياللار ئىسمى) ، «قابان» ، «قوتان» ، «بۇغراخان[3]» ، «بەگلەن» ، «قاۋشۇت» ، «بۇدراچ» ، «بەكتۇر» ، «قاتمىش» ، «قوتلۇق» ، «بادرۇق» ، «بولغاق» ، «قالالدۇرۇق» ، «سوگمىش» ، «تۇرۇمتاي» ، «چوچۇ» ، «بەگبى» ، «چاۋا» ، «ساغۇن» . . . قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىسىغا ئەرلەرنىڭ ياكى ئاياللارنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى ئالاھىدە ئىزاھلاپ قويۇلغان . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە «ئافراسىياپ» دېگەن بىر تارىخىي شەخسنىڭ نامى ناھايىتى كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ كىتابتا ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان «ئافراسىياپ» توران پادىشاھى «ئالىپ ئەرتوڭا» نىڭ دەل ئۆزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . دېمەك : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ماددىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى مۇھىم مەلۇماتلار بېرىلگەندىن باشقا ، تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان زور بىر قىسىم كىشى ئىسىملىكلىرىمۇ تونۇشتۇرۇلغان .

ئاپىرىنچۇر تېكىن[4] ، ئاتسىناك[5] قاتارلىقلارمۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ، سىڭقۇسەلى (تۇتۇڭ) 10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمانلار بولۇپ ، ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ، ئۇيغۇر مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىنى ئىخلاس بىلەن مەدھىيىلىگەن ، بۇددا دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋرلەردە ،

---

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1072 ـ 1074 ـ يىللىرى باغداتتا يېزىلغان .

[2] «ئىدىقۇت» ـ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قوللانغان نام بولۇپ ئۇ ، «بەخت» دېگەن مەنىدە . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ، «ئىدىقۇت» دېگەن نام ـ باسمىل قەبىلىسى رەھبىرىنىڭ نامى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان .

[3] بۇغراخان ـ ھۆكۈمدارلارغا بېرىلگەن ئۇنۋان . گېرمانىيىلىك پىرتساك جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا «بۇغراخان» دېگەن نامنى «ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمران تەبقىسىنىڭ دەرىجىسى ـ دەرىجە كۆتۈرۈلۈش پىرىنسىپى» دېگەن . مەسىلەن ، بۇغراخاننىڭ ئاسلانغا كۆتۈرۈلگىنىگە ئوخشاش .

[4] ئاتسىناك ـ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە ياشىغان شائىر . ئۇنىڭ ئىسمى «بۇددا» «ماخايانا» مەزھىپىنىڭ تۇملىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان شېئىرلىرى بار .
ئاپىرىنچۇر تېكىن ـ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان شائىر بولۇپ ، ئۇنىڭ مانى دىنى توغرىسىدا يازغان «مەدھىيە» قاتارلىق شېئىرلىرى بار

[5] سىڭقۇ سەلى (تۇتۇڭ) ـ 10 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن داڭلىق تەرجىمان . سىڭقۇسەلى تەرجىماننىڭ ئۆز ئىسمى . «تۇتۇڭ» ـ ئۇنىڭغا بېرىلگەن راھىبلىق ئۇنۋانى . ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىدىن «ئالتۇن يارۇغ» «شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىقلار بار .

ئۇلار بۇددا دىنىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن تەرغىپ قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ – ئادەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە زور تۆھپە قوشقان. بۇددا دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋرلەردە مېمارلىق، نەققاشچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق قاتارلىق دىنىي مەزمۇنغا ئىگە نەپىس ھۈنەر – سەنئەت شەكىللىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەرقايسى دەۋرلەردە، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى، ئىدېئولوگىيىسى ۋە پەن – مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا بۇددىزم دەۋرىدە قوللىنىلغان ئۇ ئىسىملىكلەرنىڭ مەزمۇنى، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىگە، دىنىي ئېتىقادىغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇددىزم ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن بۇ خىلدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تاكى ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان. بەزىلىرى (يولۋاس، ئارسلان، يۇلتۇز، قۇتلۇق، قوزا، باقى، چاۋا، ئالتۇن . . .) ھازىرغىچە قەدەر ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

2 – ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى

ئىسلام دىنى 7 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كېلىپ قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەرەب زېمىنىدا ئومۇملاشتى. 8 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن سىرتقا كېڭىيىشكە باشلاپ، ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا تارقالدى. 9 – ئەسىرنىڭ ئاخىرى 10 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا زور تەسىر كۆرسىتىپ، ئىلگىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بۇددىزم ۋە مانىخېزم تارىخقا خاتىمە بەردى. بۇ ھال، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. سۇتۇق بۇغراخان مىلادىيە 932 – يىلى (بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا مىلادىيە 920 – يىلى دېيىلگەن) تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان 200 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە ئارقا – ئارقىدىن ئىسلام دىنىغا كىردى. سۇتۇق بۇغراخان ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز نامىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان ئابدۇلكېرىم① دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ خاقانىيىدە ئىسلام دىنى، رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكالاندى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشى، بۇددىزم ۋە مانىخېزم ئاساسىدىكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىزم ۋە باشقا دىنلارنىڭ تەسىرى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىۋى كونا مەدەنىيەت زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ياكى ئۇ ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىنىڭ چەكلىمىسى بويىچە ئىسلاھ قىلىندى. نەتىجىدە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىغا تۈپتىن قارىمۇقارشى بولغان يېڭى «ئىسلام مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلدى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇھىم سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان – قەشقەر تېخىمۇ گۈللىنىپ ئىسلام ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ دەۋردە، ئەدەبىيات، پەلسەپە، لوگىكا، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا، ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى، مەھمۇد قەشقىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش مەشھۇر ئالىملار، شۇنداقلا، 11 – ئەسىردىن 14 – ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئۆزگىچە ئۇسلۇب بىلەن ئۆلمەس نادىر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ ئۇنى ئەدەبىيات خەزىنىمىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن خوجا ئەخمەت يەسەۋى، ئەھمەد يۇكنەكى نەسىرىدىن رابغۇزى قاتار-

① ئابدۇلكېرىم – ئەرەبچە سۆز بولۇپ «سېخى ئاللانىڭ بەندىسى» دېگەن مەنىدە.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

لىق نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق شائىر ۋە يازغۇچىلار مەيدانغا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇشۇ دەۋردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە كۆپلىگەن دىداكتىك يىرىك ئەسەرلەر ، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىگە مەنسۇپ بولغان قىممەتلىك نادىر كىتابلار ، تارىخنامىلار ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلدى . پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىسلام ئەقىدىسى قاپلىدى .

شۇ ئەھۋالدا ئىسلام دىنى ئىسلام جەمئىيىتىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ، ئۆرپ ـ ئادەت ، تىل ـ يېزىق ئىشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولۇپلا قالماستىن ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ سەۋەبچى بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنىشىغا بىر مەيدان تارىخىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى .

ئەپسۇسكى ـ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ، ئەرەبچە ئىسىملارنىڭ كەڭ ـ كۆلەمدە مەيدانغا كېلىشىگە ۋە ئومۇملىشىشقا ئاساس ياراتقان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئىسىملار قۇرۇلما جەھەتتىن مۇرەككەپ ھەم ئۇزۇن بولغاچقا ، كىشىلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسىنى ئاتاشتا نۇرغۇن قولايسىزلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغىمۇ سەۋەبچى بولدى . ئەرەبچە ئىسىملاردا ئادەتتە ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە دادىسى ، بوۋىسى ۋە جەمەتىنىڭ ئىسىم فامىلىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇلاپ يېزىلىدۇ . بۇ ئىسىملارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئارىسىغا «ئىبنى» ، «بىن» (ئوغۇل) دېگەن سۆز قوشۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن ، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد پادىشاھى فايسالنىڭ تولۇق ئىسىم ـ فامىلىسى «فايسال ئىبنى ئابدۇل ھاپىز ئىبنى ئابدۇل راخمان ئىبنى ساۋۇد» دەپ يېزىلىدۇ . ئادەتتە بىز بۇ ئىسىمنى قىسقارتىپ «فايسال» دەپ ئاتاپ كېلىۋاتىمىز .

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ ئىسىم فامىلىسىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ، بېشىدا ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى ، ئوتتۇرىسىدا ئاتىسىنىڭ ئىسمى ، ئاخىرىدا ئۆز يۇرتىنىڭ ئىسمى ئارقا ـ ئارقىدىن قوشۇپ يېزىلىدۇ . بەزى ھاللاردا ئۆزىنىڭ ئىسىم فامىلىسىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنۋانى ياكى تەخەللۇسى قوشۇپ يېزىلىدۇ . مەسىلەن ،

ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى ، ئەھمەت بىننى مەھمۇت يۈكنەكى ، مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، نەسىرىدىن بورھانىدىن ئوغلى رابغوزى ، مەۋلانى ئەبەيدۇللا لۇتفى ، ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن قەشقەرى ، سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ، ئىبنى ئەبۇ بەكرى ئەلخارەزمى سەككاكى ، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ ، خوجا ئەخمەت يەسنەۋى . . . قاتارلىقلار . بىز بۇ ئىسىملارنى يېزىقتا تولۇق ئىپادىلىسەكمۇ ئەمما تىل بىلەن ئاتاشتا ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ، فامىلىسىنى ياكى تەخەللۇسىنى (يۇرتىنىڭ نامىنى) ئاتاپ كېلىۋاتىمىز . مەسىلەن ، مەھمۇت قەشقەرى ، ئەھمەت يۈكنەكى ، نەسىرىدىن رابغوزى ، مەۋلانى لۇتفى ، سەككاكى ، موللا بىلال ، ئەخمەت يەسنەۋى . . . قاتارلىقلار . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىر قوللىنىپ كېلىۋاتقان بەزى ئەرەبچە ئىسىملارمۇ قۇرۇلما جەھەتتىن ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈستىگە ھەم ئۇزۇن ، ئادەتتە بىر كىشىنىڭ ئىسىم فامىلىسى 3 ـ 4 كىشىنىڭ ئىسمىدىن تەركىب تاپىدىغان ئەھۋاللارمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، مەھەممەتروزى مەھەممەتسالى ، مەھەممەت سالى تۇرسۇن ، مەھەممەتئىمىن توختى ، تۇرسۇننىياز مەھەممەتنىياز ، تۇرسۇن مەھەممەت پەخرىدىن ، مەھەممەت تۇرسۇن مەھەممەتروزى ، مەھەممەت قۇربان تۇرسۇن ، دېگەنلەرگە ئوخشاش . بىز يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنى يېزىقتا نەينەن ئىپادىلەپ بېرەلىسەكمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرغاندا مەتروزى مەتسالى ، مەتسالى تۇرسۇن ، مەتىمىن توختى ، تۇرسۇننىياز مەتنىياز ، تۇرسۇنمۇھەممەت پەخرىدىن ، مەتتۇرسۇن مەتروزى ، مەتقۇربان تۇرسۇن دەپ قىسقارتىپ چاقىرىمىز .

3 ـ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ئۇيغۇرلار ـ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈش ئارقىلىق مول مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلار ئۆز مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئۆزلىرى قوللىنىپ كەلگەن ھەر خىل يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قالدۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇنلا مۇستەقىل تىل ـ يېزىققا ئىگە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باشلىدى. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئارىسىدىكى تۈرلۈك يەرلىك مەدەنىي پائالىيەتلەرمۇ جانلاندى. مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىناكارلىق، ئويمىچىلىق (نەققاشچىلىق). قىرمىچىلىق، توقۇمىچىلىق، قول سانائەت ئىشلىرى تېز راۋاجلىنىپ، مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە ھەر خىل ھۈنەر ـ سەنئەت ئەسلىھەلىرى ۋە نەپىس ھۈنەر ـ سەنئەت مەھسۇلاتلىرى بارلىققا كەلدى. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كونا قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى پەيدىنپەي بۇزۇپ تاشلاشقا مەجبۇر قىلدى. مەسىلەن، ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ تاكى ھازىرغا قەدەر ناھايىتى كۆپ دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئېرىشتى، ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا كۈرمىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ نۇرغۇن ئەگرى ـ توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار ئەنە شۇنداق تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ بۈگۈنكى گۈزەل ماكانىنى قۇرۇپ چىقتى. ئەنە شۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئېرىشكىنى ـ قازداقتۇر «قۇدرەتلىك كۈچ» ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارغا خاس «ئاڭ» بولدى. شۇڭا، ئۇلار ئىپتىدائىي تۇرمۇشتىن قۇتۇلۇپ ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ چارۋا بېقىشنى، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئۆگەندى. ناھايىتى بۇرۇنلا پاختىدىن يىپ ئىگىرىپ توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. پىلىدىن يىپەك چىقىرىپ شايى ـ ئەتلەس توقۇدى. تۆگە يۇڭىدىن ئەڭ ئېسىل تۆگە يۇڭ چەكمەن ئىشلەپچىقاردى. ھايۋان تېرىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭدىن جۇۋا، تەلپەك، مىشە، قىرىم، كۆن ـ چەم، قوي يۇڭىدىن كىگىز، گىلەم، پايپاق ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلىدى. قول سانائەت ۋە ھۈنەر سەنئەتنىڭ تۈرلىرىنى تەدرىجىي ھالدا كۆپەيتىپ مەھسۇلات سۈپىتىنى ياخشىلىدى. ھەتتا يېڭىدىن رەختلەرگە گۈل بېسىش، ئۆي، تام ـ تورۇسلارغا نەقىش ئويۇشتەك مۇرەككەپ ھۈنەر ـ سەنئەت تۈرلىرىنى ئىجاد قىلىپ تەدرىجىي ھالدا مۇكەممەللەشتۈردى.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىمۇ زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتى شۇ دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ مىللىي تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن قوللىنىپ كەلگەن ئىسىملىكلەردىمۇ تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. بىز ھازىر قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئىسىملىكلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان، ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

دېمەك، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، بۇنىڭدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىكلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتمەكتە.